

Dr Sergije TROICKI. Kako treba izdati Svetosavsku krmčiju (Nomokanon sa tumačenjima). Srpska akademija nauka, Spomenik CII, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija 4, Beograd 1952, 144 str. i 10 tablica sa 20 reprodukcija.

Nomokanon — zbornik zakona i kanona, t. j. odredaba građanskog i crkvenog prava potrebnih za reguliranje života crkve, počeo je da se stvara još u ranijem Srednjem vijeku. Misli se, da je zbornik kanona postao odmah iza I. Vaseljenskog sabora 325. g., kada su pravilima toga sabora bili dodani kanoni od nekoliko ranijih mjesnih sabora. Svakako takav je zbornik postojao prije Halkedonskog sabora 451. g., a početkom VI. vijeka pojavio se u latinskom prijevodu Dionizija Malog. Oko 550. godine bio je prerađen od kanoniste Jovana Sholastika, kasnijeg carigradskog patrijarha, koji je podijelio građu u 50 naslova (Synagoge L titulorum) prema sadržaju (prava i dužnosti patrijarha, mitropolita, episkopa i t. d.). Skoro je u isto doba nastao i zbornik izvoda iz Justinijanovih novela, koje se odnose na crkvena pitanja, podijeljen na 87 naslova, te su oba zbornika u drugoj polovici VI. vijeka spojeni u jedan zbornik pod imenom *Nomokanon Jovana Sholastika*. Nešto kasnije izvršena je nova redakcija nomokanona sa sistematskom podjelom građe u 14 naslova, u kojoj su isto tako okupljena dva posebna zbornika — kanonska Sintagma u XIV naslova iz doba patrijarha Sergija i Zbornik svjetovnih zakona — kojima je dodan predgovor prerađivača. Taj je *pred-fotijev Nomokanon* bio ponovo prerađen u doba patrijarha Fotija, kada je dobio drugi predgovor datiran 883. godinom, a 920. god. carigradski je sabor proglasio, da je taj *Fotijev Nomokanon* opće obavezan za sve kršćanske crkve. Poslije Fotija bilo je nekoliko pokušaja sastavljanja priručnika odredaba građanskog i crkvenog prava: veće značenje dobio je zbornik Armenopula iz XIV. vijeka, podijeljen u 6 odjela sa 26 naslova. Pored toga sastavljali su se i skraćeni priručnici; najstariji je onaj Stefana ep. Efeskoga iz VI. vijeka. Međutim, naročito su značenje dobila tri zbornika popraćena tumačenjima kanonista iz XII. vijeka: Aleksije Aristin u doba Jovana Komnena obradio je spomenuti Sinopsis Stefana Efeskog iz VI. vijeka; Jovan Zonara, njegov savremenik, napravio je komentar punom tekstu crkvenih kanona; u drugoj polovici XII vijeka (1169. do 1177.) čuveni Teodor Valsamon, kasniji antiohijski patrijarh, istumačio je Nomokanon u punom obliku, te je njegova obrada postala mjerodavna za kasnija vremena. U XIV. vijeku došlo je do nove klasifikacije kanonskog gradiva po abecednom sistemu (Sintagma Matije Vlastara), ali ovaj zbornik nije istisnuo iz upotrebe Nomokanon s tumačenjima, koji je ostao »oficijelni kanonski zbornik« do naših dana (odluka Arhijerejskog sabora Srpske patrijaršije od 25. V. 1939. god.).

Kao neophodan i mjerodavan priručnik crkvenog prava i vezanih uz nj odredaba građanskog zakona Nomokanon je iz Bizanta prešao s Slavenima, gdje je kroz stoljeća služio »kao glavni pravni izvor, kao corpus juris utriusque«, dok su svi ostali zakonski zbornici, koji su se s vremenom pojavljivali, dobivali značaj subsidijarnih i supletornih zakona pored osnovnog i neizmjenjivog *božanskog zakona* ili *zakona svetih Otaca* (Troicki, str. 1). Sada se može smatrati utvrđenom činjenica, da su Sla-

veni dobili prijevod Nomokanona, koji je kod njih dobio naslov krmčija knjiga, već sa organizacijom crkvenog bogoslužja, i da je taj prijevod izrađen od sv. Metodija, kako to izrijekom navodi njegovo žitije u XV. glavi, gdje se govori o književnim radovima sv. Braće. Vidi: *T. Iljinski*, Opit sistematičke Kirillo-Mefodjevskoj bibliografiji, Sofija 1934, 130 do 131; *M. Popruženko i S. Romanski*, Kirillometodievaska bibliografija za 1934—1940 god. Sofija 1942, 80—82. Drži se, da je Metodije preveo Nomokanon Jovana Sholastika. Taj je očuvan u ruskoj t. zv. Ustjuškoj krmčiji, u rukopisu XIII vijeka s tragovima bugarizama, koji upućuju na stari bugarski predložak. U ovoj je bugarskoj recenziji prvobitni Metodijev Nomokanon već u poč. X vijeka bio popunjen novom građom, a vjerojatno je u XI v. dobio i svoje dopune u Rusiji.

No vrlo rano preveden je na slavenski jezik i Nomokanon pre-Fotijeve redakcije, koji je očuvan u vrlo starom ruskom rukopisu s kraja XI — poč. XII vijeka, u tzv. Jefremovskoj krmčiji i u njezinim kasnijim prijepisima, u Soloveckom i u Troickom iz XVI i XVII vijeka. Jefremovska krmčija isto tako ima bugarizama, koji upućuju na bugarski predložak. A. S. Pavlov je pretpostavljao, da je taj prijevod izrađen u Rusiji u doba kneza Jaroslava (1019.—1054.), ali meni se čini mnogo vjerojatnija hipoteza A. Solovjeva, da je prijevod izrađen prije 920. g. (kada je Carigradski sabor priznao obaveznim Fotijev Nomokanon iz g. 883) i da je taj prijevod također mogao nastati još u doba sv. Metodija. U literaturi se obično podvlači, da na Balkanu nema sačuvanih rukopisa starih slavenskih Nomokanona, što se tumači uvođenjem grčke crkvene uprave poslije propasti Samuilova carstva 1018. g. Treba međutim naglasiti, da iz XI—XII v. uopće ima vrlo malo sačuvanih rukopisa, a u Srbiji prije Mirosavljeva evanđelja uopće nema ni jednog spomenika, te nepostojanje rukopisa Nomokanona iz toga doba ne može biti dokazom, da ih tada uopće nije bilo. U svakom slučaju, taj se Nomokanon morao primjenjivati u Bugarskoj nakon oslobođenja krajem XII — poč. XIII vijeka, jednako kao i na teritoriju Nemanjine srpske crkve, ali ga je na Balkanu brzo zamijenio prijevod nove grčke redakcije (s tumačenjima Aristinovima i Zonarinima, uveden u život zaslugom sv. Save prilikom uređenja srpske autokefalije (vidi pregled pitanja o grčkim i slavenskim Nomokanonima u članku *A. Solovjeva* »Svetosavski Nomokanon i njegovi novi prepisi«, *Bratstvo XXVI*, 1932, 21—43).

O ulozi sv. Save u tom radu svjedoči Domentijan, kada kaže, da je poslije povratka iz Nikeje 1219. g. srpski Prosvjetitelj otišao najprije u Svetu Goru, a onda u Solun, gdje je odsjeo u svom manastiru Filokalu »i tu ostavši koliko htjede, prepisa mnoge zakonske knjige i o ispravljanju vjere, koje trebovaše njegova saborna crkva«. Isto to potvrđuje i zapis na rukopisima Svetosavske krmčije: »iziđe na svijet našeg jezika božansko ovo pisanje brigom i ljubavlju mnogom i željom iz mlada osvećenog i blagočastivog i preosvećenog i prvog arhiepiskopa sve srpske zemlje kir Save«. Mišljenje naučenjaka o Savinoj ulozi u izradi Krmčije nije jedinstveno: je li to bio prijevod gotovog grčkog zbornika (takva redakcija nije se očuvala), ili je to slavenska kompilacija iz različitih grčkih tekstova; je li to samostalan rad sv. Save, ili su to izradili njegovi

pomagači pod njegovim nadzorom, ili je to možda samo prijepis ranije izrađene slavenske kompilacije. Ipak je taj Nomokanon potpuno opravdano dobio ime Svetosavske krmčije, a značenje tog rada za pravoslavnu crkvu vidi se odatle, što je ista redakcija vrlo brzo bila uvedena u Bugarskoj, a odavle je još početkom druge polovice XIII vijeka prešla u Rusiju. Tu je ona na crkvenom saboru u Vladimiru 1274. g. bila usvojena kao jedini zvanični kanonski zbornik i kasnije je poslužila kao podloga za štampana izdanja krmčije. Međutim, u tim izdanjima nije očuvan autentičan tekst Savine krmčije, već je dosta građe izostavljeno, a mnogo je dodano, te začudo do sada još ne postoji naučno izdanje toga spomenika, koji je inače prvostepenog pravnog i uopće kulturnog značaja.

Pitanju načina izdanja Svetosavske krmčije posvećena je rasprava S. Troickoga, jednoga od priznatih autoriteta na području kanonskoga prava, koji se mnogo godina bavi proučavanjem toga osnovnog spomenika crkvenoga prava. Potreba kritičkog izdanja Svetosavske krmčije više se puta pokretala u naučnoj literaturi (B. Kopitar, N. Dučić, M. Živković, N. Milaš, V. Jagić, Fr. Rački, A. Pavlov, V. Benešević, A. Solovjev, N. Radojčić), ali se tek posljednjih godina ozbiljno pristupilo tom zadatku. Godine 1951. Srpska akademija nauka osnovala je naročitu komisiju za pripremu izdanja te krmčije (T. Živanović, N. Radojčić, R. Grujić, S. Troicki i P. Đorđić). Taj odbor nastoji da prikupi podatke o svim rukopisima Krmčije, naročito o onima, koji su izvan naše zemlje, i da stvori zbirku fotografskih kopija većine rukopisa izvan Beograda. Rasprava S. Troickoga predstavlja samo uvodnu studiju za pripremu izdanja Krmčije, u kojoj se rezimiraju rezultati ranijih istraživanja, u kojoj se nastoje raščistiti neka prijeporna pitanja, i u kojoj se određuju metode kritičkog izdanja. Rasprava se dijeli na pet poglavlja: na samu raspravu, na tri »priloga« — (literatura, proučavanje rukopisa i sistematski pregled sadržaja Krmčije) — i na Addenda et corrigenda.

U prvom dijelu prikazuju se značenje Krmčije za Slavene, historijat pitanja o kritičkom izdanju, različite štetne posljedice od nepostojanja takvog izdanja i planiranje pripremnog rada za to izdanje. Tu je mnogo pažnje posvećeno kritici različitih pogrešnih mišljenja, koja su zbog nedovoljnog poznavanja spomenika iznosili i najveći autoriteti. Napose se utvrđuje neosnovanost Jagićeve sumnje u Savino autorstvo Krmčije i tendencioznost bugarskih učenjaka, koji odbijaju srpsko podrijetlo Krmčije s tumačenjima. Istaknuto je, da se citiranja *zakona sv. Otaca* u Dušanovu zakoniku ne odnose na Vlastarevu sintagmu, već na Krmčiju. Pobija se Novakovićeva tvrdnja, da je Dušanovo zakonodavstvo zamijenilo Krmčiju, te se dokazuje, da je ona i kasnije vrijedila kao osnovni »božanski zakon«, na koji se pozivaju sudske rasprave i koji se kroz stoljeća prepisivao s najvećom pažnjom prema integritetu teksta nasuprot drugim zakonskim spomenicima, na pr. nasuprot Dušanovu zakonodavstvu, koje je preživjelo niz redakcija.

U odjeljku o planiranju pripremnog rada za izdanje upućuje se na potrebu koncentriranja u Beogradu što većeg broja rukopisa ili barem fotografskih kopija, upozoravajući pri tome na opasnosti za opstanak rukopisa u malim provincijskim zbirkama, kao što to svjedoči primjer

nestale Moračke krmčije. U pitanju izbora originala za izdanje pisac se odlučuje za najstariji sačuvani rukopis: u ovom slučaju ne radi se o mogućnosti boljeg mlađeg teksta prepisanog s dobrog izvora (kao što je na pr. slučaj s Prizrenskim rukopisom Dušanova zakonika, koji je uzet za osnovu izdanja, iako postoji nekoliko mnogo starijih rukopisa), jer su svi prvi prijepisi Krmčije načinjeni (za onih 8 ili 9 episkopija) s jednoga osnovnoga primjerka — s »arhiepijskih knjiga«, koji se čuvao u Žiči, isto onako, kao što zapisi o bugarskom i ruskom predlošku svjedoče o postojanju jednog zvaničnog izvornika, koji se čuvao kod patrijarha ili prvoprestolnog mitropolita.

Pisac ističe potrebu izdanja teksta Svetosavske krmčije s paralelnim grčkim tekstom izvornika po uzoru Ćorovićeva izdanja Spisa sv. Save i Beneševićeva izdanja Ruske krmčije bez tumačenja, i to ne samo iz filoloških razloga, »nego i zbog toga, što upoređenje Savinog prevoda sa grčkim originalima baca novu svetlost na duhovni oblik srpskog prosvetitelja, na njegovu crkvenu i čak socijalnu ideologiju«. Upoređenjem pojedinih pasusa pokazuje se »da u svome prevodu Sava nije ropski sledovao svome Aristinovom originalu, nego je zamenjivao skraćeni tekst kanona i tumačenja Aristinova punim tekstom kanona, svojim tumačenjima ili tumačenjima nepodmitljivog Zonare svaki put, kad Aristinov tekst nije odgovarao njegovim uzvišenim ubeđenjima«. Izdanje paralelnog grčkog teksta poslužit će za određivanje autentičnog teksta prijevoda tamo, gdje se rukopisi razilaze (s time, da se ispravke označe u komentaru), a i za tačniji prijevod Krmčije na savremeni jezik, što će biti potrebno za njezinu praktičku upotrebu. Pritom pisac se priključuje mišljenju Beneševićevu, da se ne može zadovoljiti sa izdanim grčkim tekstovima, već da treba posegnuti za grčkim originalima. Naposljetku izražava želju, da se prouči historijat primjenjivanja Krmčije u građanskom i crkvenom životu (kao što je to učinjeno za historijat Krmčije u Rusiji), i da se sastavi indeks svih mjesta iz stare srpske i bugarske književnosti, gdje se spominje primjena Krmčije. Izdanje Krmčije treba da bude popraćeno slavensko-grčkim i grčko-slavenskim rječnicima, registrom ličnih i geografskih imena i stvarnim registrom.

Prvi prilog sadrži dragocjen, iscrpan prikaz literature, koja se odnosi na Krmčiju, sa više od 400 naslova, sa skraćenicama za djela koja se često citiraju. Popis je podijeljen na ćirilski i latinički dio, ali izdanja tekstova nisu odvojena od literature i to iz toga razloga, što se u većini slučajeva ti tekstovi nalaze zajedno s raspravama o njima.

Drugi prilog prikazuje u hronološkom redoslijedu 16 rukopisa Krmčije: 11 srpskih i 5 najvažnijih rukopisa bugarsko-ruske recenzije. O spomenicima, koji su ranije dobro opisani, navodi se literatura uz potrebne ispravke, a rukopisi neopisani ili nedovoljno opisani potanko se opisuju po rubrikama: naziv, literatura, historijat, datum, materijal, uvez, oznake kvaterna i listova, pismo i pravopis, sadržaj (dopunski sastavi, glose i zapisi), mjesto u genealogiji rukopisa i važnost. Naročito su važni opisi Dečanske krmčije, Pčinske, Sarajevske, Savinske i Pečke. Kod najstarijeg rukopisa, kod *Ilovičke krmčije* (Arhiv Jug. akademije) vrlo je važna konstatacija, da tu na kraju ne postoje dopunski članci Jovana Đama-

skina, isto tako kao što ih nema ni u Sarajevskoj krmčiji, ni u rukopisima bugarsko-ruske recenzije, što svjedoči, da ih ni Savin protograf nije imao. Kod *Raške K* (razdijeljene u dva dijela, oba su u Moskvi) navodi se zapis arhimandrita Leonida (na prvom listu), da je prema starijom opisu iz 1776/7. g. rukopis pisan u Svetoj Gori od ep. raškog Grigorija 6803. — s pretpostavkom, da se to vjerojatno nalazilo u nestalom predgovoru na izgubljenom prvom listu. Odatle Troicki zaključuje, da je rukopis započet 1295. u Svetoj Gori a završen 1305. u Rasu (kako je to označeno u sačuvanom pogovoru), i da prema tome nije točan podatak pogovora, da je rukopis prepisan sa arhiepiskopskih knjiga, koje su se čuvale u Žiči, a ne u Hilandar. Čudan bi bio taj desetgodišnji rok za prepisivanje *Raške K* (Rjazanska je prepisana za 50 dna), a i sa kakvog se predložak moglo započeti prepisivanje tog *prvog* hilendarskog primjerka, kada se predložak nalazio u Žiči? Zato ja mislim da se tu radi o nesporazumu: kako stari opis iz 1776/7. g. ne spominje pogovora sa zapisom iz 1305., vjerojatno je, da je tu nepažnjom izostavljeno posljednje *i* (10) u 6813. g., i da je podatak o pisanju tog primjerka za Svetu Goru pogrešno pretvoren u podatak o pisanju na Svetoj Gori. Kod *Dečanske K* (pronađene tek 1948. g., koja se prvi put opisuje) materijal (pergamena) i oblici slova daju osnovu za datiranje rukopisa krajem XIII ili u prvoj polovici XIV vijeka. Ja bih prema paleografskim oznakama i prema pravopisu pomišljao na uže datiranje — na posljednju četvrt XIII ili sam početak XIV vijeka (vidi snimke 3—4). Kod *Pčinske K* (u Srpskoj akademiji) navodi se datum 1360.—1370. g. bez navoda, da je taj datum utvrdio Solovjev na osnovu vođenih znakova, koji su slični primjercima iz 1360. i 1379. g.: prema metodi, koju je utvrdio Briquet, navedeni datumi dopuštaju datiranje u širem okviru na obje strane, dok paleografski podaci, po mojem mišljenju, pomiču rukopis prema sredini XIV v. (snimci 5—7). Kod *Sarajevske K* — na pergameni, s vrlo ispravnim tekstom, bez dopunskih sastava na kraju (ali s dopunama u sredini, kojih nema u drugim rukopisima) — naveden je datum zapisa, koji kaže da je taj »božastavni pesnivac« napisan za despoticu Jelenu 6879. t. j. 1371. g., s upozorenjem na konstataciju Đ. Radojičića, da se taj zapis možda ne odnosi na Krmčiju, već je kao zanimljiv (pisan tajnopisom) prepisan ovamo iz nekog psaltira, što dopušta ranije datiranje rukopisa. Po mojem mišljenju, pismo spomenika — bez ikakvih poluustavnih elemenata sa starim pravopisom (upotreba *i* bez pravila, odsutnost širokog *e*, nadredni znakovi starog tipa, potpuno reducirani vrhovi kod *B* i *Ж*, dosta kratko stablo kod *Ѣ*, *ω* još ne-regeneriranog oblika s visokom spojnicom i t. d.) — pomiče rukopis u mnogo starije doba — ne kasnije od prve trećine XIV vijeka.

Podaci u zapisima na rukopisima, njihova hronologija, sastav rukopisa (dopune u osnovnom dijelu, dopune na kraju i glose) i pogreške u tekstu dopuštaju piscu, da odredi genealogiju rukopisa, sastav protografa i izbor predložka za izdanje. Zapis budimaljskog episkopa Teofila iz 1252. g. (u Moračkoj krmčiji) svjedoči, da je Teofilov rukopis prepisan sa Savinog protografa — »arhiepiskopskih knjiga«. Savin protograf, koji se nalazio u sjedištu arhiepiskopije, nestao je po svoj prilici već 1253. g., kad

su Bugari s Kumanima poharali Žiču, te je Teofilov prijepis postao predloškom kasnijih prijepisa, u kojima nalazimo bilo prijepis Teofilova pogovora, bilo njegove odlomke ili tragove. Prema Troickom, svi sačuvani rukopisi potječu neposredno ili posredno od Teofilova prijepisa, a prema razlikama u sadržaju i karakterističnim zajedničkim pogreškama (kao što su izostavljanje pojedinih sastava ili izraza u raznim grupama rukopisa) dijelio se u tri glavne grupe. 1) Neposredno od Teofilova prijepisa iz 1252. potječu Ilovička krmčija 1262. g., Sarajevska (po mojem mišljenju iz prve $\frac{1}{3}$ XIV v.), Hilandarska (u Beču, oko 1500.) i (preko izgubljenog Germanovog prijepisa iz 1295.) Mileševska oko 1550. g. (u Bukureštu). 2) Druga grupa (s dopunskim člancima) čini se da potječe od nekog rukopisa, koji je (prema podacima u zapisu Pećske krmčije) prepisan sa arhiepiskopskog predloška u doba kralja Dragutina, kada su bili dodani dopunski članci na kraju. U ovu grupu idu Raška K iz 1305., Dečanska, Pčinska oko sred. XIV v. i prepisana sa nje Savinska oko 1510., Beogradska oko 1470., Pećska iz 1552. i nestala Moračka iz 1615. 3) Treća je grupa očuvana samo u ruskim rukopisima, koji svi potječu od predloška, koji je 1262. g. bugarski despot Jakov Svetislav dao prepisati za ruskog mitropolita Kirila III. prema rukopisu posuđenom od bugarskog patrijarha. Tragovi Teofilova zapisa i pojedini serbizmi u ruskim rukopisima ove grupe svjedoče, da je taj bugarski predložak isto tako bio prepisan sa srpskog originala. Ova se grupa odlikuje od ostalih po tome, što nema ne samo dopunskih članaka, već nema ni glosa, koje se nalaze u svim srpskim rukopisima (u starijima na margini, u mlađima unesene u tekst), a tumače srpskim čitaocima nerazumljive ruske i staroslavenske izraze originala.

Ovoj uvjerljivoj analizi i dobro fundiranim zaključcima mogao bih dodati dvije opaske. Izraz »arhiepiskople knjige«, koji se u Teofilovu zapisu očividno odnosi na Savin protograf, u kasnijim zapisima (napose u Raškom) može da ima u vidu tadašnji arhiepiskopski primjerak, t. j. bilo Teofilov rukopis, ako je baš taj zamijenio nestali Savin original, bilo noviju kopiju prepisanu za arhiepiskopiju. Drugo: mora se uzeti u obzir i mogućnost, da se čitav prvi dio zapisa »proizidoše na svet...« mogao nalaziti i na Savinom originalu (»nine že oblistaše«), gdje se mogao svršavati riječima o »potšćaniju« prvog arhiepiskopa, čemu su kasniji prepisivači, Teofil, Grigoriје, Bogdan, German dodavali svoj svršetak (vidi *Stojanović*, Zapisi 19, 38, 1029, 5543, 6005). Napokon, ne smije se previdjeti ni činjenica, da su još u vrijeme sv. Save trebali nastati prijepisi za svih 8 ili 9 episkopija. Isto tako prirodnije bi bilo pretpostaviti, da je i Bugarska crkva dobila svoj primjerak još u doba neposrednih veza sv. Save s obnovljenom bugarskom patrijaršijom, a u tom slučaju lakše bi se objasnila i odsutnost glosa u rukopisima bugarsko-ruske grupe, pošto ih nije bilo ni u Savinom protografu. Ako bi se uzelo, da se osnovni dio zapisa nalazio već u protografu arhiepiskoplikih knjiga, u tom bi slučaju iz genealoške konstrukcije Troickoga ispala posrednička uloga Teofilova predloška za sve tri grupe (zašto bi baš taj prijepis iz 1252. g. morao zamijeniti nestali Savin original, kada je postojalo još 8 ili 9 autentičnih prijepisa iz Savinog doba?), a pojedine osobenosti u rukopisima mogle bi

dobiti objašnjenje iz posredničke uloge episkopskih primjeraka, no sama konstrukcija međusobnih odnosa rukopisa ostat će na snazi.

Pitanje o izboru rukopisa kao predložka za izdanje, na osnovu podataka o starini rukopisa, tačnosti prepisivanja i punoće teksta, riješeno je u korist Ilovičke krmčije iz 1262. g. čije će se lakune upotpuniti na osnovu Sarajevskog rukopisa, dok će svi ostali rukopisi imati samo subsidijarno značenje.

U odjeljku o grčkim izvorima Svetosavske krmčije pisac pokazuje, da je kao osnovni izvor služio Sinopsis Stefana Efeskog sa skraćenim tekstom kanona i s Aristinovima tumačenjima, a kao subsidijarni — Sintagma Jovana Zonare s punim tekstom kanona i njegovim tumačenjima (odakle je uzeto više od 100 kanona). Za tumačenje kanona u 95 slučajeva nisu navedena Aristinova tumačenja, već bilo tumačenja s dopunama iz punog teksta kanona ili iz nepoznatog izvora, bilo tumačenja Zonarina (sama ili s dopunama iz punog teksta kanona), bilo tumačenja iz nepoznatog izvora, možda baš samoga sv. Save. Kao što je spomenuto, grčki primjerak takve redakcije nije pronađen, te se misli, da je to originalna slavenska prerada. Za Aristinovo djelo Troicki navodi 5 rukopisa iz XII do XV vijeka sa sličnim tekstom, a za drugi dio (gl. 45—64) isto tako 5 rukopisa (u jednom se nalaze i Zonarina tumačenja), koji se moraju uzeti u obzir prilikom izdanja Krmčije.

U trećem prilogu pisac daje odličan elaborat, rezultat golemoga rada — analizu sadržaja Svetosavske krmčije po rubrikama:

1) Naslov sastava i signatura listova po Moračkoj krmčiji (prema izdanju Dučićevu u Glasniku Srp. uč. dr. II odel., VIII, 1877).

2) Oznaka listova u štampanoj krmčiji 1804. g. i u drugim izdanjima slavenskog teksta, na pr. »Glava 41, 207 b—209 b«.

3) Izdanja grčkog originala dotične glave u skraćenom tekstu, koji se nalazi u kanonskom dijelu.

4) Izdanja potpunog grčkog teksta s naslovima dotičnih mjesta i to klasična izdanja (kao Migne, Pitra i dr.) i specijalna istraživanja, ali bez zastarjelih izdanja, koja više nisu od koristi; kod pravila sv. Otaca citira se ne samo grčki tekst pravila, nego se navodi i izdanje samih radova sv. Otaca, radi upućivanja na kontekst i na komentare u naučnim izdanjima. Na pr. »Migne 79, 495—502 (knj. III, pismo 243)«.

5) Navode se prijevodi dotičnog djela na latinski, ruski, srpski jezik i na dr. jezike (ali bez spomena latinskoga prijevoda, ako je štampan paralelno s grčkim izdanjem, kao kod Migne i dr.), na pr. »Nil III, 338 do 344 (pismo 205)«.

6) Literatura o dotičnom sastavu, koja služi kao dopuna općeg registra literature, na pr. »Fr(adinski) VII—IX; Bien(er) 66; Kev(-Cave Guillelmus) 276; Bar(denhewer) IV, 160—178.«

7) Datum postanka grčkog originala sa eventualnom literaturom o tome, katkada kratki podaci o piscu i značaju djela i druge primjedbe, na pr. »Nil 430—435 (Fr. 20, prim. 2 i 3; Bar. 160). Ovaj članak ne nalazimo ni u Aristinovoju, ni u Zonarinoju Sintagmi, ni u kakvim drugim kanonskim zbornicima. Članak vrlo rečito i ubedljivo uči sveštena lica, da budu što milostiviji prema grešnicima. Pošto je taj rad sv. Nila pot-

puno odgovarao duhovnom obliku i mentalitetu srpskog Prosvetitelja, on ga je dodao na kraju kanonskog dela svog Nomokanona, kao opšte uputstvo za način primene kanona u pastirskoj praksi.«

Na kraju pregleda naveden je registar listova za svaku glavu prema svim raspoloživim rukopisima.

Prema tekstu Ilovičke krmčije moralo bi se dodati:

Uz glavu 27 — mišljenje sv. Dionisija o napuštanju posta u Veliku subotu — stoji zaseban sastav: »togožde o suštih bez obštenija straha radi smrtnago«.

Iza prvog sastava u 30. glavi — poslanica Atanasija Velikog Amonu Mnihu — stoji: »Od drugoga poslanija: bludnikom i preljubodejcem sudit Bog«.

Kod *Addenda i Corrigenda*, pored nekoliko manjih dodataka i ispravaka, pisac se uglavnom bavi pitanjem Savinog autorstva kod izrade Krmčije, čemu je posvećen poseban članak Troickoga »Ko je preveo Krmčiju s tumačenjima« (u Glasu SAN CXCI, 96, 1949, 119—142). Pisac tvrdi, da je sastavljač bio sv. Sava i »da ne može biti ni govora o ma kakvom prepisivanju članaka Savine K iz starijih ruskih prevoda K. Nema osnove ni za pretpostavku, da je prevodilac Savine K prerađivao već postojeće ruske prevode. Naprotiv, upoređenje Savinog prevoda sa poznatim nama starijim prevodima delova K dokazuje, da je prevodilac ne samo dao samostalni novi prevod, nego da je on prevodio sa grčkih originala, koji su imali razliku od originala ovih starijih prevoda. Razume se može se pretpostaviti, da je sv. Sava imao na raspoloženju i iskoristio neke nepoznate nama starije prevode delova K, ali metodologija naučnog rada kaže, da ne treba stvarati pretpostavke o postojanju nekih nepoznatih činjenica, kada se neka pojava da objasniti već poznatim činjenicama. A postojanje rusizama u r Savine K daje se potpuno iscrpno objasniti tesnim vezama sa ruskim kaluderima, koje je sv. Sava imao u početku svog kaluderskog života, i ruskom nacionalnošću prepisivača nekih r K na pr. Ilovičkog ili njegovog izvornika«.

Meni polemika odličnog kanonista sa slavistima na tom lingvističkom području ne izgleda toliko uvjerljiva kao njegova analiza kanonske građe.

Pitanje ruskog predloška Svetosavske krmčije bilo je pokrenuto Jagićevom analizom jezika Ilovičke krmčije, gdje je on pronašao više očevidnih rusizama: upotreba *ѣ* mjesto *a* i *ja*, tipična za ruske tekstove počevši od kraja XI vijeka; *ѣ* i *ѣ* (u prvom dijelu rukopisa); zamjena poluglasa *ѣ* i *ѣ* sa *o* i *e* prema pravilima ruske fonetike (истолкование, вленутьсе); katkada upotreba poluglasa mjesto *i* (писанье, Марью), što se javlja samo u ruskim tekstovima; zamjena *ѣ* sa *ja*, ali i sa *e*; stavljanje poluglasa ispred likvidnih *р* i *л* (първаго); upotreba *ж* mjesto *жд* (чюжего, дажь mjesto даждь i dr.). Upozoravajući na te činjenice, Jagić je smatrao nesumnjivim, da je Ilovička krmčija prepisana sa izvornika, koji po gramatičkim oblicima ne bijaše srpske formacije, te je, pretpostavljajući mogućnost bugarskog predloška, podvlačio u njemu ruske elemente (Starine VI). Međutim, Miklošič je izjavio, da se navedene pojave mogu objasniti samo ruskim predloškom (Vgl. Grammatik der slav. Sprachen I², str. 16).

Činjenice, koje je otkrio Jagić, razradio je i proširio novim zapažanjima Sobolevski u svojim »Materialima i izsledovanijama v oblasti slavjanskoj filologiji i arheologiji« (Sbornik otd. russ. jaz. i slov. LXXXVIII, № 3, SPB 1910, 178—185) u članku »Из perevodčeskoj dejatel'nosti sv. Savvi serbskago«. Upozorivši na navedene rusizme u fonetici, kojima je on dodao slučajeve »polnoglasija« (черѣнь mjesto чрѣнь — imenica), Sobolevski se naročito zaustavio na rusizmima u rječniku i došao do zaključka, da je prijevod ove redakcije Krmčije izašao iz pera ruskog čovjeka; da je Sava samo »prepisao« t. j. preveo rusku redakciju crkvenoslavenskog jezika na srpsku redakciju, i da je ponegdje umetnuo pojedine tipične južnoslavenske izraze, kojih ipak ima tako malo, da oni tekstu ne daju svoj kolorit. Prema Sobolevskom Krmčiju su preveli ruski monasi na Svetoj Gori u drugoj polovici XII ili u samom početku XIII v.

Ponovo je detaljno analizirao to pitanje N. Speranski u raspravi o ruskim književnim spomenicima na slavenskom jugu (K istoriji vzajmo-otnošenij russkoj i jugo-slavjanskih literatur, Izvestija otd. russ. jaz. i slov. Ross. Akad. nauk XXVI, 1921, 173—179). Ponavljajući sedam pojava nesumnjivo ruske grafike, na koje je upozorio Jagić, Speranski im dodaje još i slučajeve zamjene ч и ц (о чловѣчѣ — imenica, lokativ; наричающе) i u morfologiji neobične za srpske i uopće južnoslavenske tekstove genitive jednine na -ого mjesto -аго, genitive množine чѣтцевѣ, стрывевѣ i dosta česti završetak 3. plur. imperf. na — хоутѣ mjesto običnog — хоу. Pristajući uz mišljenje kanonista A. Pavlova, da je »sastavljač, prevodilac i kompilator« Krmčije bio sv. Sava, Speranski je ipak zaključivao, da sv. Sava nije bio prevodilac, što da se vidi ne samo iz rusizama u jeziku, već i iz rusizama u rječniku, te da je za svoju crkvu dao napraviti samo prijepis s gotovog prijevoda Krmčije, koji je postojao prije njega, i da ga je samo preredigirao. Što se tiče samoga prijevoda, on je, po mišljenju Speranskoga, bio izrađen u slavenskoj sredini na Atosu, u Vatopedu, Ksilurgu ili u Pantelejmonovu manastiru, gdje su živjeli ruski monasi i gdje je sv. Sava započeo svoj monaški život. Pritom je Speranski upozorio i na podatak grčkog inventara imovine ruskog svetogorskog manastira iz 1142. g., gdje se među ruskim knjigama navodi i ruski nomokanon. Pitanju ruskog predloška Svetosavske krmčije Speranski se vratio kasnije u članku povodom Čorovičeva izdanja spisa sv. Save (Byzantinoslavica II, 1930, 259—274). On podvlači, da se za razliku od drugih djela sv. Save rusizmi u Krmčiji tiču ne toliko rječnika, koliko fonetike i morfologije, i da se ne mogu objasniti samo neizrađenom srpskom grafikom, te da neobični za srpsko uho oblici nisu rasijani po cijelom tekstu, već se nalaze u grupama na pojedinim mjestima rukopisa.

Na posljednjem pitanju zaustavio se i A. Solovjev u spomenutom članku o Svetosavskom nomokanonu (Bratstvo XXVI). On ponovo rezimira (prema Speranskom) podatke o rusizmima u Krmčiji (pri čemu skreće naročito pažnju na obilje neopravdanih jerova i na zamjenu c i č, koje su pojave karakteristične za sjevernoruske spomenike); prihvaća Milaševu konstataciju, da je Krmčija kompilirana iz dva zbornika, Aristinova i Zonarina; priopćuje pregled sadržaja po odjeljcima s podacima o tome, za koje sastave postoje prijevodi u ranijim krmčijama, u Ustjuškoj i

Jefremovskoj. Pritom, pored ruskog nomokanona prema inventaru ruskog manastira iz 1142. g., Solovjev naglašava i Milaševo upozorenje na nomokanon spomenut u 41. glavi Hilendarskog tipika iz 1200.—1208. g., koji je sv. Sava predao Hilandar za manastirske potrebe. Iz pregleda sadržaja Krmčije Solovjev zaključuje, da je sv. Sava mogao naći velik dio građe u gotovim ruskim prijepisima, ali da nije prepisao gotov tip krmčije, već je sastavio samostalnu kompilaciju iz raznih zbornika.

Zaključak o ruskom predlošku Svetosavske krmčije prihvatio je i A. Belić (Svetosavski zbornik SAN, I, 1936, 251—264) naglasivši, da bi se iz podataka Ilovičke krmčije lako mogao rekonstruirati i pravopis ruskog originala.

Kao što je rečeno, Troicki tvrdi, da sv. Sava nije prepisao ruski predložak, jer se takvi nisu očuvali, niti se koristio postojećim ruskim nomokanonima, jer se njegov tekst razlikuje od njih; da nema nikakvih podataka, da bi takvi rukopisi postojali u to vrijeme u sv. Pantelejmonu, jer se bilješka o ruskom nomokanonu 1142. g. vjerojatno odnosi na »epitimijski Nomokanon« (zbornik crkvenih kazna); da, sve ako bi sv. Sava i imao na raspoloženju starije prijevode nekih dijelova svoje krmčije, odavle još ne slijedi, da se on morao zadovoljiti ovim često pogrešnim prijevodima, već je mogao dati svoj novi, bolji prijevod; da se o iskorištavanju ranijih prijevoda ne može govoriti samo na osnovi sličnosti pojedinih naslova i proizvoljnih pretpostavaka, nego na osnovi pažljivog poređenja tekstova. Prekoravajući Solovjeva zbog izostavljanja takvoga poređenja (treba primijetiti, da u kratkom članku općeg karaktera pisac nije ni mogao vršiti poređenja tekstova), Troicki kod Addenda navodi više primjera takvog poređenja, ističući razlike između Svetosavskog teksta i Jefremovskog i Ustjuškog teksta.

Čini mi se, da će filolozi teško prihvatiti mišljenje Troickoga, jer po mojem shvaćanju rusizmi i u jeziku i u rječniku Krmčije nesumnjivo govore o ruskom predlošku, isto onako, kao što i bugarizmi Ustjuške i Jefremovske krmčije upućuju na njihove bugarske, odnosno staroslavenske predloške, iako se takvi nisu sačuvali. Uopće, argumenat o nepostojanju sačuvanoga predloška svetosavske redakcije ne može se smatrati jakim baš zbog toga, što ne postoje ni nesumnjivi bugarski predlošci Jefremovske i Ustjuške krmčije, pa čak ni jedan sačuvani bugarski primjerak svetosavske redakcije, premda se bugarska crkva kroz stoljeća služila tom redakcijom, pa je upravo bugarski rukopis postao predloškom za ruske prijepise ove redakcije. Stoga je potpuno vjerojatna pretpostavka Beneševićeva, koju je on iznio u referatu na bizantološkom kongresu u Sofiji 1934., da su i Aristinov i Zonarin zbornik bili prevedeni u Bugarskoj i u Srbiji, i da su poslije prerađeni u jedan zbornik. Treba naročito istaknuti, da se Troicki nije obazro na dvije vrlo važne opaske Solovjeva: prvo — da se već u Hilendarskom tipiku spominje Nomokanon, i drugo — ako je sv. Sava sam sastavio Krmčiju, nerazumljivo je, zašto se nije poslužio novijim i mjerodavnijim Valsamonovim zbornikom, koji je nastao 1169.—1177. g., već se zadovoljio starim komentarima Aristina i Zonare. Baš taj razlog po mojem mišljenju najviše govori u prilog hipotezi o postojanju gotovoga predloška sastavljenoga prije Valsamona, a

možda čak i prije 1142. g., ako bi se uvažila argumentacija A. Lavrova i P. Lebedeva, da su Zonarina tumačenja nastala prije Aristinovich. Za Aristina se zna, da je pisao svoj komentar u doba Jovana Komnena (1118.—1142.), a za Zonaru se obično prihvaća mišljenje A. Pavlova (Žurn. Min. nar. prosv. 1896, I, 172—199), da je svoje djelo završio između 1159.—1169.; međutim, dva su spomenuta druga kanonista ne bez razloga dokazivala, da Zonarino djelo treba stavljati mnogo bliže njegovoj čuvenoj kronici, koja je završena 1118. g. (Čtenija Obščestva ljubitelej duhovnago prosvješćenija 1876, VIII; Bogoslovski vestnik 1894, X, 41—43). Takav smisao imala je i rečenica u konceptu mojega opisa Ilovičke krmčije, koju je Troicki s neispravnom interpretacijom citirao na str. 105.

Što se pak tiče poređenja Svetosavskog teksta s tekstovima ruskih krmčija, treba konstatirati, da i u onim primjerima, koje Troicki navodi radi dokazivanja razlika, ima više mjesta sličnosti, koja samoga pisca primoravaju na zaključak, »da je prevodilac Savine Krmčije, možda, imao na raspoloženju i neki stari prevod Zbornika, sličan prevodu Efremonske« (str. 99, isp. 102), iako s druge strane naglašava, da »ova činjenica nikako ne znači, da je sv. Sava u svome radu iskoristio neki raniji prevod tih članaka«. Ovo posljednje nikako ne stoji, jer takvih sličnosti imamo i s tekstovima starih ruskih rukopisa. A da između Ilovičke K i Jefremovske postoji sigurna veza (da li neposredna ili posredna, vidjet će se poslije izdanja Svetosavske krmčije, može se vidjeti i ako se na pr. isporodi tekst prvoga predgovora u Ilov. i u Jefrem. K.

Pitanje ruskoga predloška ili ruskih predložaka za pojedine dijelove, očito ne može da se ograniči samo na Ilovičku K, jer se rusizmi nalaze i u drugim rukopisima (što kasnije, to, razumije se, u sve manjem broju), i ono će se moći sigurnije riješiti tek poslije izdanja potpunog teksta toga spomenika. Veliki i ozbiljni pripremni rad, koji je prikazan raspravom S. Troickoga, najbolja je garancija, da će nauka uskoro raspolagati jednim odličnim izdanjem Krmčije, koje će potpuno odgovarati svim naučnim zahtjevima sadašnjice.

V. Mošin